

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI ARXAIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Allaberganova Sevinchoy

UrDU 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilning jamiyat bilan uzviy bog‘liqligi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy omillarning tilga, xususan, uning leksik qatlamiga ta’siri yoritilgan. Ayniqsa, shevalar tizimidagi arxaizmlar va istorizmlar til tarixini, xalqning turmush tarzini, madaniyatini o‘rganishda muhim manba ekanligi ta’kidlanadi. Xorazm o‘g‘uz lahjasida uchraydigan ayrim eskirgan so‘zlar misolida ularning semantik mazmuni, leksik va funksional xususiyatlari tahlil etiladi. Ushbu maqola shevalardagi arxaik birliklarni ilmiy jihatdan tadqiq qilish zaruratini asoslaydi va bu borada olib borilayotgan davlat siyosati yoritiladi.

Kalit so‘zlar:

Til va jamiyat, arxaizm, istorizm, Xorazm shevalari, o‘zbek tili, dialektologiya, leksik qatlam, tildagi o‘zgarishlar, madaniy meros, lahja tadqiqoti.

Til - ijtimoiy hodisa. Shu sababdan ham, ayni bir til o‘zining iste’molchilari bo‘lgan jamiyat bilan mavjud va jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy, umuman, har qanday o‘zgarish tilda o‘z aksini topadi. Ayniqsa, bunday o‘zgarishlar tilning leksik qatlamida eng ko‘p namoyon bo‘ladi: yangi so‘zlar iste’molga kiradi va ayrim so‘zlar eskirib, muomaladan chiqa boshlaydi. Bu holat nafaqat adabiy til uchun, balki shevalar uchun ham xos. Shu sababdan tilni o‘rganish jarayonidagi asosiy bosqich shevalarni tadqiq qilishdir. Bugungi kunda Prezidentimiz SH. Mirziyoyev tomonidan yurtimizda til siyosatini takomillashtirishda va shevalarni o‘rganishni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadigan bir qator hujjatlar imzolangan. Jumladan, yurtboshimizning “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va “Mamlakatimizda o‘zbek tilini

yanada rivojlantirish va til siyosyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari dialektologik tadqiqotlar salmog'ini yanada kengaytirishda, bu borada qilinayotgan ishlar sur'atini oshirishda asos vazifasini bajarmoqda. Shevalarni tadqiq qilish jarayonida har bir shevaning o'ziga xos jihatlari: leksik, semantik, fonetik va morfologik xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Shevalarni o'rganishda har bir qatlam alohida ahamiyatga ega. Biroq arxaizm va istorizmlar (qo'llanilish davriga ko'ra, eskirgan so'zlar) bu jarayonda o'ta darajada sezilarli o'rin tutadi. Negaki ular tildagi so'zlarning qanday paydo bo'lganligi, kelib chiqishi, qanday ma'no anglatishidan tortib, xalqning madaniyati, moddiy holati, diniy va siyosiy jarayonlar haqida ma'lumot beruvchi eng muhim manbadir. Bu borada Xorazm shevalari O'zbekistonning boy dialektal tizimlaridan biri bo'lib, o'ziga xos lug'aviy tarkib va semantik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Xorazm shevalaridagi ayrim eskirgan so'zlarni tahlilga tortamiz.

Arxaizmlar – tilda faol foydalanilmaydigan, tarixiy jarayonlar natijasida eskirgan yoki biror so'z bilan almashtirilgan leksik birliklardir. Ma'lumki, tildagi yangi so'zlar hamisha ham yangi tushunchalarni anglatmaydi, aksincha, tilda mavjud biror tushunchaning yangi nomi sifatida muomalaga kirishi mumkin. Shundan so'ng, bu tildan foydalanuvchi jamiyat ayni tushuncha uchun qaysi so'zni ko'proq ma'qul deb bilsa, ya'ni muloqotda ko'p foydalansa, shu so'z tilda qoladi, boshqasi esa sekin-asta iste'moldan chiqib ketadi. Xorazm o'g'uz lahjalariga taalluqli arxaizmlar voqea tarixi, tili, madaniyati, xalq hayoti, iqtisodiy, siyosiy, diniy vaziyatlar haqida to'liq ma'lumot olishga yordam beradi. Bu jihatdan ularni ham lingvistika, ham etnografiya, ham etimologiya sohasining muhim manbasi deb atay olamiz. Quyida Xorazm o'g'uz lahjalariga taalluqli bir nechta so'zlar izohini e'tiboringizga havola qilamiz.

—**Axtixanā** – molxona. Bu so'z Xorazmda qishda chorva mollari saqlanadigan, paxsadan yoki xom (pishgan) g'ishtdan qurilgan, bir yoki ikki xonali imoratga nisbatan qo'llangan. Ma'lumki, Xorazm ob-havosi juda quruq va yog'ingarchilik kam. Shu boisdan qishda havo qattiq sovuq, yozda esa juda issiq bo'ladi. Bunday paytlarda chorva mollarini ochiq havoda qoldirish xavfli

boʻlganligi sababli aholi ularni maxsus molxonalarda boqishgan. Baʼzan bunday joylarda kuzgi hosil: sabzavotlar, poliz ekinlari va hatto mevalar ham saqlangan (*Güzäkdä kârtişkānî ziyadîni axtixanâğa gîrîzvâdik, baharâçâ heç özgärmâyân axîr*).

—**Liku** – likopcha. Ovqat tortiladigan idishlar qadimda ham hozirgi kabi katta-kichikligiga qarab turlicha nomlangan. “Liku” – bu hajm jihatdan **badyä** (adabiy tilda “lagan”) dan kichik boʻlgan, cheti biroz koʻtarilgan, tubi keng, yassi oshxona idishiga nisbatan ishlatilgan. Bu soʻz Xorazmning ayrim hududlarida kekxa avlod nutqida hali ham uchrab turadi, biroq juda kam. (*Anavî boş likunî uzat maña, etini saljaqman*).

—**Käşkat** – oʻroq. Dehqonlar va hunarmand ustalar nutqida qoʻllangan bu soʻz turli boshqoli ekinlar, beda, pichan va oʻtlarni oʻrish uchun ishlatiladigan, beli bukik, oʻtkir tigʻli temirdan yasalgan dehqonchilik mehnat quroli maʼnosini anglatadi. Bu ish quroli aynan qaysi ekin uchun moslashganligiga qarab ham bir qancha turlarga ajratiladi va nomlari ham turlichadir. Masalan, mayda ekinlarni begona oʻtlardan tozalashda “**käşkat**” ishlatilgan boʻlsa, sholi, bugʻdoy kabi donli ekinlarni yigʻishtirib olishda “**çalgi**”dan foydalanishgan. (*Atîzdäki sâmisotlanî oraman dâb käşkat âlimä otib getdî*).

—**Sülyi** – sochiq. Bu leksik birlik yuz-qoʻllarni yoki idish-tovoqlarni uchun ishlatiladigan buyum. (*Äkäñ âlinî yuvğannan keyin sülyinî appar*).

—**Röpäk I** – roʻmolcha. Kichkina roʻmol, dastroʻmol. (*Änäm taza röpäk tikib bârdî*).

—**Röpäk II** – etak. Matodan paxta terish uchun maxsus tikilgan, bir tomoni boʻyinga osib, bir tomoni belga bogʻlab olinadigan buyum. (*Bi kartanî paxtasî zor äkän, dârröm ikki röpäk doldirdim*).

—**Duvaq** – qopqoq. Bu soʻz Xorazm shevasida “qozon qopqogʻi” maʼnosini anglatgan, biroq bugungi kunda “idish, sandiq, yashik va shu kabi narsalar ogʻzining ochilib-yopilab turadigan, bekituvchi qismi” maʼnosini anglatuvchi

qorqoq soʻzi uning isteʼmoldan chiqishiga sabab boʻlgan. *Polonī dāminā qoyğanda duvaqini sirqizib dur*).

—**Durkat** – qaychi. Yupqa narsalarni, mato, qogʻoz va shu kabilarni kesish uchun ishlatiladigan, oʻrta yeridan bir-biriga vint bilan biriktirilgan ikki tigʻdan iborat dastali asbob. (*Bar, äppiynän mäni durkatimni äkkäl*).

—**Susaq** – choʻmich. Suyuq ovqatni shopirish va suzish uchun ishlatiladigan, uzun dastali roʻzgʻor asbobi. (*Şorvani kop salma, biy susaqdan sal, yetmin otrmasin*).

—**Äväräk** – sirgʻa. Quloqqa taqiladigan bezak buyum, isirgʻa, zirak. Xorazm shevalarida bu soʻz dumaloq shakldagi, oltin yoki kumushdan quyma sharchalari boʻlgan zirakka nisbatan ishlatilgan. (*Eşitdiñmi, dayim biyimä äväräk äppäribdi*).

Xulosa oʻrnida shuni aytish kerakki, jamiyat bilan bogʻliq oʻzgarishlarning barchasi tilda oʻz aksini topadi. Buning natijasida til sathida yangi va eskirgan soʻzlar qatlami vujudga keladi. Yangilik va eskilik boʻyogʻi nafaqat adabiy tilga, balki shevalarga ham xosdir. Shevalardagi arxaizmlarni oʻrganish xalqning tarixi, madaniyati, moddiy holati va shu kabilarni aniqlashga yordam beradi. Tilni va xalqning oʻtmishini oʻrganishda shevalarning oʻrni beqiyos, shuning uchun bu boradagi tadqiqotlarni kengaytirish juda muhim sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Mirziyoyev, Sh.** (2017). *Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida* Farmon. Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti.
2. **Mirziyoyev, Sh.** (2018). *Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida* Farmon. Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti.
3. **Xalilov, A.** (2010). *Oʻzbek shevalarining leksik xususiyatlari*. Toshkent: Fan va texnologiya.

4. **Ziyodov, M.** (2015). *O'zbek tilining dialektologiyasi: Nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
5. **Juraev, K.** (2002). *Shevalar va tildagi o'zgarishlar*. Toshkent: Sharq.
6. **Abdullaeva, T.** (2016). *Tilda eskirgan so'zlar va ularning etimologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
7. **Ismoilov, N.** (2013). *Xorazm shevalari: Leksik, semantik va fonetik xususiyatlar*. Xorazm: Xorazm Universiteti.
8. **Asimov, S.** (1986). *O'zbek tilining tarixiy leksikasi*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.